

За издавача

Маја Радоман Цветићанин

Главни и одговорни уредник

проф. др Сузана Рајић

Уредници

проф. др Данијела Поповић Николић

доц. др Урош Шешум

Александар Савић, истраживач сарадник

Зоран Стевановић, проф.

Александар Никезић, кустос историчар

Рецензенти

проф. др Дејан Микавица

проф. др Горан Васин

Лектор

Марија Анђелковић

Превод на енглески

Милана Шаренац

Штампа

Birograf com D.O.O. Београд

Тираж

400

ИСБН -978-86-89801-79-8

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
ОДРЖАНОГ 3. СЕПТЕМБРА 2021. ГОДИНЕ У
АЛЕКСИНЦУ

АЛЕКСИНАЦ И ПОМОРАВЉЕ У ПРОШЛОСТИ

САДРЖАЈ

Поздравна реч	9
Др Сузана Рајић, Др Данко Леовац	
Рускије о Србији и Србама – приређени извори А. Л. Шемјакина и њихов значај за друштвену и политичку историју Србије.....	11
<i>I</i>	
Оливера Думић, Небојша Ђокић	
Жупа и нахија Заглата	25
МА Жарко Илић	
Велика, Западна и Јужна Морава на географским картама од 16. до средине 19. века	39
Др Чедомир Антић	
Морава у британским изворима	65
<i>II</i>	
Др Урош Шешум	
Демографске промене у насељима Бугарморавске капетаније / среза 1833–1837.	79
МА Предраг Илић	
Досељавање становништва алексиначког краја на простор Шумадије у првој половини XIX века	119
Зоран Стевановић	
Становништво и привреда Алексиначког и Моравског среза од 1918. до 1941. године.....	133
Др Милош Јагодић	
Становништво Алексинца (1834–2011).....	171

III

- Др Славиша Недељковић
Аграрно–правни положај Срба у Јужном Поморављу у првим годинама након доношења Саадразамових уредби (1832–1835)..... 185
- МА Александар М. Савић
Алексиначки карантин (1839–1858)..... 201
- Нинослав Станојловић
Стевча Михаиловић – ђумругџија алексиначки 221
- мр Небојша Ђокић
Битка на Шуматовцу 11/23. августа 1876. године..... 231
- Проф. др Владимир Кривошејев, Александар Никезић
Пандемија шпанске грознице 1918. године у алексиначком крају... 265
- Александар Динчић
Алексиначко Поморавље у рату и окупацији (1941–1944) 281
- др Мирослав Радивојевић
НАТО бомбардовање Алексинца – рушење и обнова 329

IV

- Др Данијела Поповић Николић
Твој брат који те љуби – преписка између Тихомира и Владимира Р. Ђорђевића* 343
- Светлана Ђурђевић
Алексинчанке у подружинама и пододборима женских хуманитарних друштава у Алексинцу до Првог светског рата..... 367
- Милан Петровић, Зоран Стевановић, Сениша Голубовић
Ружа Леринц – професор Државне учитељске школе у Алексинцу. 401
- Зоран Стевановић
Основно школство у Моравском срезу између два светска рата..... 415
- Др Жељко Младеновић
Настава и наставници психологије у Учитељској школи у Алексинцу од 1896. до 1941. године..... 453

Др Недељко Р. Богдановић

Архаизми и иновације у говору алексиначког краја..... 471

Ђорђе С. Петковић

**Прегршт (не)обичних медаљона са културно–историјске вертикале
Алексиначког Поморавља..... 487**

МА Жарко Илић
истраживач приправник
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
zarko.ilic95@yahoo.com

912.43 (282.249.1)"15/18"
911.37:94(497.11)"15/18"
COBISS.SR-ID 44888841

Велика, Западна и Јужна Морава на географским картама од 16. до средине 19. века

Апстракт: У раду је анализирано представљање Велике, Западне и Јужне Мораве на географским картама од 16. до средине 19. века. Основни циљ рада био је да се покаже како се географско знање о три поменуте реке ширило у наведеном периоду кроз призму њиховог приказивања на географским картама. На свим географским картама које смо обрадили, анализирали смо грешке које су прављење у уцртавању тока Велике, Западне и Јужне Мораве, а такође, и како су те грешке презимане са ранијих географских карата и тако се понављале, често и више од два века. Такође, указали смо и на прве тачне представе тих река на географским картама и какав су утицај те карте имале на даље представе наведених река у картографији новог века. Настојали смо да укажемо како је географски положај тих река утицао на географско знање о правцу њихових токова и на њихове представе на географским картама. Поред тога, на примеру ове три реке, указали смо како је добро или лоше постављена хидрографска мрежа утицала на убикацију других елемената географских карата.

Кључне речи: Велика Морава, Западна Морава, Јужна Морава, географске карте, хидрографија, историјска картографија, историјска географија

***

Ретке су реке на Балканском полуострву које су на толико различитих начина и праваца представљане на географским картама у перио-

ду новог века као што су Јужна и Велика, а посебно Западна Морава. Унутрашњост Балканског полуострва представљала је све до средине 19. века велику непознаницу у географском и картографском свету. Управо то непознавање наведеног простора одразило се на представе три најважније реке на простору Србије. Ипак, од ове три реке, правац Велике Мораве био је најпознатији и најверније је представљан на картама, што ће у наставку показати анализа карата насталих у периоду од 16. до средине 19. века.

У периоду позног средњег века урађено је неколико поморских карата на којима су у центру пажње биле обале мора са најважнијим лукама, тако да је простор унутрашњег дела Балканског полуострва врло оскудно представљан, са свега неколико уцртаних речних токова. На тим картама не срећемо приказе река на простору српске средњовековне државе, а врло су ретки и други топоними, што показује да ти картографи нису располагали основним информацијама о том простору, па стога ни о хидрографији није могло бити речи.¹ На оним картама које нису биле поморске, а које су настале у 15. веку, као што је случај са картом Паола Сантинија из 1443. године која је урађена у Темишвару, такође нема приказа хидрографије на простору Српске деспотовине.² Карта света Фра Маура из 1462. године, као и карта Франческа Роселија из 1482. године, мало пажње посвећују Балкану. Ипак, на карти Роселија уцртана је Велика Морава и означена тим именом са својим десним краком, док је као лева притока те реке означена река Ибар.³ Аутор је располагао одређеним информацијама о овом простору, као и о реци Морави, јер је на ушћу те реке у Дунав забележио да је турски владар ту изградио флоту и низ ту реку је пустио у Дунав.⁴ Ова грешка, на којој је Ибар приказан као лева притока Мораве, понављаће се на многим картама у наредном периоду.

1 Међу портоланским картама које приказују делове Балканског полуострва је она из 1325, коју је урадио Ангелино Далорто, као и карта од истог аутора из 1339. године. (С. Мишић, *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*, Гласник Историјског архива Ваљево 34 (2000), 42).

2 F. Babinger, *An Italian Map of the Balkans, presumably Owned by Mehmed II, the Conqueror (1452–53)*, *Imago mundi* 8 (1951). Као прилог раду налазе се фотографије ове географске карте.

3 Г. Томовић, *Србија на старим географским картама од антике до краја XVI века*, Србија и суседне земље на старим географским картама, Београд, 1991, 34–35, 38.

4 Исто, 35.

Готово идентичан приказ тока Мораве срећемо на две карте које су изашле крајем 15. и почетком 16. века. Прва је настала у периоду између 1482. и 1492. године и дело је Хенрика Мартела Германа, а објављена је под насловом *Tabula moderna Gretie, Illyrie, Liburnie et Dalmatie*. Друга је дело Мартина Валдземилера *Tabula moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae*, која је као прилог издата уз Птоломејеву *Географију* 1513. године.⁵ На обе карте прикази Мораве и реке које су аутори сматрали и приказивали као Ибар, преузети су са карте Роселија, па чак и натпис о турској изградњи флоте.⁶ Једина разлика је што на карти из 1513. године реке нису именоване.⁷

Даље преузимање приказа Мораве са географских карата насталих у претходном периоду настављено је и током друге половине 16. века. Међу значајнијим картографима који су приказивали простор Балкана у том периоду био је и Ђакомо Гасталди који је урадио једну од најбољих карата наведеног простора у 16. веку. Карта која је објављена 1560. године приказивала је простор Балканског и већи део Апенинског полуострва. Ова географска карта доноси далеко више информација о простору Србије у односу на претходне карте и те информације су доста јасније, али и даље је карта препуна грешака које су углавном дошле до изражаја у хидрографији, али и у убикацији насеља, која су често уписивана два пута. Када је реч о току Мораве, уцртана је Велика и Јужна Морава, као и на претходним картама, али је додат већи број њихових притока. Занимљиво је да аутор мање реке означава именом, док дуж тока Јужне и Велике Мораве нигде није уписао назив. Као притоке Јужне Мораве уцртане су Топлица и Нишава. Правац Нишаве је потпуно погрешно приказан, па је она на карти уцртана као лева притока Јужне Мораве, и то јужно од Топлице, док је Ниш убициран на самом току Мораве. Уместо Западне Мораве, као и на ранијим картама, уцртан је Ибар, с тим што су на овој карти додати неки погрешни детаљи. Тако Ибар истиче из Сврчинског језера, које се налазило на простору Косова и које је на карти именом означено *Suersagno*, затим тече ка југоистоку и нешто северније од планине која је означена као Копаоник (*Copagnich*), прави велику серпентину и наставља у правцу југоистока до састава са Јужном Моравом. Овде је аутор направио велике грешке у убикацији места, планина и река, тако да се добија нетачна слика географског про-

5 Г. Шкриванић, *Martin Waldeseemüller, Tabula moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae*, Историјски часопис (1972), 55.

6 F. Vanfi, *Two Italian Maps of the Balkan Peninsula*, *Imago mundi* 11 (1954), 26–27.

7 Г. Шкриванић, *нав. дело*, 56.

стора. Сврчинско језеро је померено ка северу, Копаоник ка југоистоку, ток Ибра је потпуно погрешно уцртан, што је даље водило ка нетачној убикацији осталих елемената географске карте.⁸

Појава географских атласа у другој половини 16. века имала је велики значај за даљи развој географске науке, па је тај период у којем су светло дана угледали атласи чувених картографа познат и као „године атласа“.⁹ Међу картографима који су радили атласе у том периоду и који су подстакли даљи развој овог типа картографије, најпознатији су Абрахам Ортелиус и Герхард Меркатор. Ортелиус је 1570. објавио *Theatrum orbis terrarum*, док је Меркаторов *Atlas Sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura* објављен постхумно 1595. године.¹⁰ Значај појаве атласа за развој географске науке је немерљив. Међутим, приказивање Балкана у тим атласима далеко је заостајало за приказом западне Европе и других познатих делова. У највећем броју случајева Балкан је приказиван на једном листу атласа и често је врло тешко наћи тачно уцртане податке. У Орбелијусовом атласу, Балканско полуострво приказано је на карти *Tvrccici Imperii descriptio* и тај приказ је врло лоше урађен, тако да је готово немогуће идентификовати већину река.¹¹ Код Меркатора, Србија је приказана на листу заједно са Влашком, Бугарском, Македонијом и Румелијом. Тај приказ је нешто бољи од Орбелијусовог и на том листу атласа је приказана и хидрографија на простору Србије. На Меркаторов приказу уочавају се сличности са картом Ђакома Гасталдија, тако да је ток Ибра приказан готово идентично као на Гасталдијевој карти. Ипак, на Меркаторовој карти, као лева притока Ибра додата је једна неименована река у правцу северозапада, а то је битно јер ће управо на каснијим картама аутори на том месту уцртати Ђетињу, уместо горњег тока Западне Мораве. Такође, Меркатор је означио именом Мораву и то на два места. Први пут је то учинио у делу тока Велике Мораве, а други пут на самом изворишту десног крака, односно Јужне Мораве. Извориште Јужне Мораве уцртано је у подножју планинског венца за који су тадашњи, али и картографи све до 19. века, сматрали да је део планинског венца који се протеже од Црног до Јадранског мора,

8 G. Gastaldi, *Geographia particolare d' una gran parte dell' Europa, Venetiis*, 1560. (https://www.europeana.eu/en/item/9200517/ark__12148_btv1b84931477, 10. 1. 2021); Г. Томовић, *нав. дело*, 45.

9 N. J. W. Thrower, *Maps & Civilization. Cartography in Culture and Society*, Chicago and London, 2008, 84.

10 *Isto*, 80–81.

11 A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerp, 1570, 50.

а приближно месту где се данас налазе Осоговске планине. Ток Велике Мораве је искривљен тако да она тече готово у правцу југоисток – северозапад и улива се у Дунав недалеко од Ђердапа.¹²

Сличне или лошије приказе тока три Мораве срећемо на географским картама до последње деценије 17. века. Такав случај је са картом Европске Турске Николе Сансона из 1655. године где је приказ тока ових река лошији него на претходним картама. Као леве притоке Мораве учртао је неколико река од којих именован само Ибар, на истом месту као на ранијим картама. Река које се може идентификовати као лева притока Велике Мораве, а која је учртана, јесте Лепеница, мада је и њен ток приказан далеко дужи него што је случај на терену. Генерално, на простору целог Балкана ова карта показује велико непознавање тог простора и садржи грешке како у хидрографији, тако и у убикацији насеља, планина, као и у номенклатури.¹³

На основу горе наведених података можемо закључити да је ток Мораве у картографији до средине 17. века и даље представљао велику непознаницу, као и цело Балканско полуострво. Картографи готово до краја 17. века Велику и Јужну Мораву посматрају као једну реку која извире у подножју планинског венца који је, према тадашњем уверењу, био део великог ланца планина који се протезао од Јадранског до Црног мора. Ушће Велике Мораве у Дунав је, такође, погрешно представљано и углавном померано ка истоку. Са друге стране, Западна Морава не постоји на картама насталим до последњих деценија 17. века. Уместо ње, картографи као десну притоку Мораве представљају Ибар који извире на простору Косова и улива се у Мораву на месту састава Западне и Јужне Мораве.

Први пут на једну географску карту називе као што су Српска и Бугарска Морава, као и одвојено назив Морава дуж тока Велике Мораве, уписао је Фредерик де Вит на карти *Regni Hungariae et Regionum, quae ei quondam fuere unitae, ut Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Bessarabiae, Croatinae, Bosniae, Dalmatiae, Sclavoniae, Morlachiae, Ragusanae Reipublicae Maximaeq partis Danubii Fluminis, novissima delineation* из 1688. године. Међутим, грешке које је Фредерик

12 G. Mercator, *Atlas Sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura*, Düsseldorf, 1595, 355.

13 N. Sanson, *Estats, de l'Empire des Turqs en Europe, et Pays cicomvoisins; outre lesquels sont Hongrie, Transilvanie, Valachie, Moldavie, Petite Tartarie. Vc Suiets, ou tributaires des Turqs*, Paris, 1655. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b59622226>, 15. 1. 2021)

де Вит направио у приказу хидрографије на простору Србије довеле су до тога да је ова карта потпуно неупотребљива. На карти је уцртана Ситница која се код Новог Пазара улива у Рашку, а која од Приштине тече ка Новом Пазару. Код Новог Пазара Рашка скреће ка истоку и недалеко од тог места спаја се са Ибром и спајањем те две реке настаје Српска Морава. Јужно од Српске Мораве, а готово паралелно са њом, тече Бугарска Морава. На овом месту су аутори ранијих карата уцртавали Нишаву, док је њу Фредерик де Вит уцртао дуж тока који би требало да представља Јужну Мораву. Сходно томе, на овој карти Велика Морава насатала је спајањем Српске Мораве и Нишаве. Да хидрографија није била јача страна Фредерика де Вита, показује и поново уцртан Ибар, овог пута као лева притока Велике Мораве.¹⁴

Први пут се Србија нашла у центру пажње на једној географској карти 1689. године када је Ђакомо Кантели де Вињола објавио географску карту *Il Regno della Servia detta altrimenti Rascia*. Аутор приказује веома разгранату хидрографску мрежу на простору Србије, али веома лоше постављену.¹⁵ На Кантелијевој карти срећемо називе за Велику, Јужну и Западну Мораву, као и на картографској представи Фредерика де Вита, али је правац њихових токова другачији. За Јужну Мораву приказано је да настаје од две мање реке које нису именоване. Те две реке је доста тешко идентификовати, јер западни крак, према карти, извире источно од Куманова и код тог насеља прави серпентину и окреће ка северу. Друга река је приказана тако да извире недалеко од насеља које је означено као *Varlaria*, за које М. Николић наводи да се односи на насеље које се налазило у горњем току реке Врле.¹⁶ Из тога произилази да је источни ток представљао реку Врлу. Међутим, и убикација ове реке није сигурна, јер северно од насеља *Varlaria* Кантели уцртава планину под називом *Monte Nero*, што се свакако односи на Црну Гору северно од Скопља. Сходно свему овоме, остаје отворено питање од којих река је Кантели сматрао да настаје Јужна Морава. Даље је картограф ток Јужне Мораве представио тако да иде ка северу и код утврђења Копријан или

14 F. Wit, *Regni Hungariae et Regionum, quae ei quondam fuere unitae, ut Transylvaniae, Valachiae, Moldaviae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Bessarabiae, Croatiae, Bosniae, Dalmatiae, Sclavoniae, Morlachiae, Ragusanae Reipublicae Maximaeq partis Danubii Fluminis, novissima delineation*, Amstelodani, 1688. (<https://exhibits.stanford.edu/renaissance-exploration/catalog/mn935gz1714>, 16. 1. 2021)

15 С. Мишић, *нав. дело*, 43; М. Николић, *Карта Србије Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689*, *Историјски часопис* (1972), 108–112.

16 М. Николић, *нав. дело*, 131.

Курвинград (на карти означен као *Kuruingrad*) прима воду реке Топлице. Читав ток Јужне Мораве померен је ка западу и код Копријана ток реке скреће ка истоку и нешто северније од Ниша спаја се са Нишавом. Аутор карте је сматрао да Велика Морава настаје од Бугарске Мораве и Нишаве, па је даљи ток од састава те две реке означио само као Морава.¹⁷ Ток Велике Мораве је приказан погрешно без меандара.¹⁸

Велика грешка направљена је и у приказу Западне Мораве. Уместо Ибра, сада је Српска Морава приказана као отока Сврчинског језера (*Lago di Suersegno*), које је потпуно погрешно убицирано доста северније него што се заиста налазило. Од тог језера, Српска Морава је текла ка југу и примала воде Ибра, правила кривину око насеља Ибар¹⁹ и затим настављала свој ток ка Морави у правцу северозапада. Дакле, на овој карти први пут имамо приказан Ибар који се улива у Српску Мораву, додуше, на погрешном месту. Такође, на овој карти је први пут уцртан Сталаћ на месту где би требало да је уцртан састав Јужне и Западне Мораве.²⁰

Сличну географску представу Велике, Западне и Јужне Мораве урадио је и један од најистакнутијих италијанских картографа, Вићенцо Коронели, који је започео свој картографски рад крајем 17. века. За географску представу Србије и њене хидрографије најзначајнија је његова карта тока Дунава од Беча до Никопоља – *Corso del Danubio da Vienna Sin' à Nicopoli* – која је објављена као део Корнелијевог атласа *Atlanta Veneto* из 1691. године. Неке податке у приказу речних токова три Мораве Коронели је преузео са Кантелијеве карте Србије, али је додао и неке нове, нетачне информације. Ток Западне Мораве приказан је истим правцем као код Кантелија, али је Коронели уцртао нове речне токове. Сврчинско језеро је и на овој карти приказано на истом месту као код Кантелија, источно од Јагодине, на простору данашње Шумадије. Као његова отока уцртана је Ситница која се код места Топлице спаја са реком Рашком, за коју је наведено и име *Moshius*. То име се помиње

17 G. C. de Vignola, *Il Regno della Servia detta altrimenti Rascia*, Roma, 1689. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kr II 300).

18 С. Мишић, *нав. дело*, 51.

19 М. Николић наводи да се насеље Ибар налазило недалеко од данашњег места Конарева код Краљева, што је највероватније тачно, а на такав закључак упућује и карта. М. Николић, *нав. дело*, 122.

20 G. C. de Vignola, *нав. дело*.

у Птоlemeјевој *Географији*, али се односи на реку Мораву.²¹ Коронели је, дакле, грешком везао овај назив за реку Рашку. Спајањем Рашке и Ситнице настаје Српска Морава, која је на карти названа Мала Морава (*La Picoiola Moravia*). Истим правцем, само јужније, приказан је и ток Бугарске Мораве, с тим што је Коронели именовано две реке од којих ова река настаје. Она која је представљала источни крак означена је као Морава, што може да се односи и на Биначку Мораву и на Моравицу, јер по положају на карти није могуће одредити на коју реку се овај назив односи. Други, западни крак означен је потпуно погрешно као река Топлица. Од састава ове две реке, ток Бугарске Мораве наставља ка североистоку, пролази поред Копријана и улива се у Нишаву. Поред назива Бугарска Морава, аутор карте ову реку је именовано и као Велика Морава (*La Grande Moravia*). За разлику од Кантелија, код Коронелија се не може са сигурношћу рећи за коју реку је он сматрао да наставља свој ток после споја Бугарске Мораве и Нишаве, јер није именовано тај део тока као Кантели. Како је реч о две сличне карте, можемо претпоставити да је и овај аутор сматрао да Велика Морава настаје спајањем Нишаве и Бугарске Мораве. Ове две реке се спајају код места које је означено као *Zazac*, што би свакако требало да се односи и да представља Сталаћ, али назив може упућивати и да је аутор грешком учртао Чачак на месту Сталаћа. Ток Велике и Јужне Мораве је умерен на исток, што је имало за последицу искривљеност тока Велике Мораве. Само горњи део њеног тока има правац север – југ, док средњи и доњи део теку готово паралелно са Дунавом. Ушће Велике Мораве је умерено низ Дунав, тако да се, према овој карти, Велика Морава улива у Дунав код Голупца.²²

На крају 17. века географске знање о Србији и њеној хидрографији је било на ниском нивоу. Када је реч о географском знању и представама три Мораве на картама, они су и даље врло магловити. Картографи и географи крајем тог века знају да постоје на простору Србије три реке које носе имена: Морава (односи се на Велику Мораву), Српска Морава и Бугарска Морава. У односу на Српску, односно Западну Мораву, о Бугарској (Јужној) Морави се знало мало више, јер су картографи бар приближно њен ток учртавали у правцу са југа и приказивали да настаје спајањем две реке. Међутим, о правцу тог тока, његовој дужини, местима кроз која пролази, аутори нису имали никакве информације.

21 M. Grčić, *The Balkan on the geographical maps of Claudius Ptolemy*, Bulletin of the Serbian Geographical Society 98, no. 2 (2018), 88.

22 V. M. Coronelli, *Corso del Danubio da Vienna Sin' à Nicopoli*, Venetia, 1691. (<https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/200/2619316459/>, 20. 1. 2021)

Још гора ситуација била је са Западном Моравом, за коју можемо рећи да је једино било тачно уписано њено име на картама – *Српска Морава* и да се код Сталаћа спаја са реком која је долазила са југа, а коју су картографи означавали као Бугарска Морава или Нишава. Сви остали подаци о овој реци били су нетачни – извориште, правац тока, притоке. Није много боља ситуације била ни са Великом Моравом, једино што је имала своје место на готово свакој карти Балкана из тог периода. Код уцртавања тока ове реке прављене су грешке, па је он често померан на исток, што је доводило и до померања ушћа низ Дунав ка Ђердапу. Нешто боље представе тока Велике Мораве одраз су бољег познавања северног дела Балканског полуострва у односу на унутрашњост.

Одређени напредак у картографском приказивању тока Велике и Јужне Мораве примећује се у картографским радовима Јохана Баптиста Хомана (1664–1724), који је између 1718. и 1724. године у Нинбергу објавио карту са насловом *Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae et Serviae cum Principatu Transylvaniae, maxima que Parte Valachiae* на којој је била представљена граница Пожаревачког мира (1718) којим је створена аустријска провинција Краљевина Србија. Посебно побољшање примећује се у уцртавању тока и ушћа Велике Мораве. Ток Велике Мораве је уцртан прилично тачно, с тим што је доњи део горњег тока те реке померен ка истоку. Десна притока Велике Мораве, Ресава, као и серпентина коју Велика Морава прави на месту ушћа Ресаве, изненађујуће тачно су приказани. Ушће Велике Мораве у Дунав је приказано тачно, у непосредној близини тврђаве Кулич, чији се остаци и данас налазе на том простору, а коју је Хоман уцртао на карти. Када је реч о приказу Јужне Мораве, њен ток је такође боље представљен. На карти је приказао простор до нешто јужније од Ниша, тако да извориште Јужне Мораве није приказано. Иако ток Јужне Мораве није приказан тачно, уочава се напредак у односу на претходне карте. На овој карти ток Јужне Мораве пролази недалеко од Ниша и затим иде у правцу северозапада ка Сталаћу. Такође, на карти је и ток Нишаве, десне притоке Јужне Мораве, приказан тачније него на претходним картама. Ова река долази из правца југоистока, пролази кроз Ниш и недалеко од њега се улива у Бугарску Мораву. У доњем делу тока Бугарске Мораве, Јохан Баптист Хоман је оставио још једно име реке – *Morava Banaraiica*. Као име за неку реку *Banaraiica* се помињу у путопису из 1584. године који је саставио Мелхиор Безолт, а који описује пут царског посланика Хенрика Лихтенштајна Миколовског у Цариград. Наводи да су између

Ражња и Ниша прешли преко реке *Banaraica*.²³ Овај назив се односи на реку Моравицу, која се заиста налази на путу између Ражња и Ниша. Хоман је и учртао две десне притоке на потезу између Ниша и Ражња, али их није именовао. Јужнија притока, ближе Алексинцу, која је на карти погрешно убицирана и померена ка истоку, највероватније и представља Моравицу.

Колико год да је Јохан Баптист Хоман унапредио приказивање тока Велике и Јужне Мораве, његов картографски приказ Западне Мораве је потпуно погрешан. Баптист је Српску Мораву учртао као отоку Јужне Мораве која се нешто северније од Ниша излива из Јужне Мораве и затим тече преко Прокупља где прима воде Топлице. На месту где би требало да је учртан Крушевац, аутор је убицирао Чачак,²⁴ и на том месту у Западну Мораву се улива Ибар. Одатле река скреће ка североистоку и код Сталаћа се спаја са Јужном Моравом. На месту где се налази река Ђетиња, на Хомановој карти је учртан речни ток који пролази кроз Ужице и наставља свој ток ка истоку. Река није именована, али свакако се односи на Ђетињу. Ђетиња се источније од Ужица улива у реку која долази из правца североистока и означена је именом *Veternica*. На том простору не постоји река која носи назив Ветерница и овај топоним се највероватније односи на реку Чемерницу, леву притоку Западне Мораве која извире између Маљена и Повлена и код Чачка се улива у Западну Мораву. Спајањем реке именоване као Ветерница и реке означене као *Lepenas* настаје река Рашка. На простору Рашке области не постоји ниједан сличан топоним називу *Lepenas*, тако да је ову реку немогуће идентификовати на наведеном простору. Ушће Рашке у Ибар приказано је код Новог Пазара. Поред Ибра приказаног као леве притоке Западне Мораве на карти је та река учртана још једном и то као *Hibar*. Та река истиче из неименованог језера, пролази поред насеља *Hibar*, а затим скреће ток ка северу и улива се, недалеко од места где је Чачак учртан на карти, у реку Ибар. Иако је Хоман доста прецизно повукао границу Пожаревачког мира, чија је линија ишла током Западне Мораве, очигледно да није имао никакве податке о правцу тока Западне Мораве или Српске Мораве, па, сходно томе, није учртао њен ток тачно чак ни на делу тока којим је ишла гранична линија.²⁵

23 P. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti 62 (1882), 70.

24 Аутор је на карти заменио места Чачка и Крушевца, тако да је Крушевац убициран недалеко од Ужица ка истоку, а Чачак на месту где се налази Крушевац.

25 J. B. Homann, *Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae et Serviae cum Principatu Transylvaniae, maxima que Parte Valachiae, Norimbergae*,

Године 1726. у европској научној јавности појавило се дело које је доносило нове податке о другој реци по дужини у Европи – Дунаву. Дело је било резултат рада грофа Луиђија Фердинанда Марсиљија и објављено је у шест томова под насловом *Danubius Pannonico–mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus* у Амстердаму. За хидрографију је најзначајнији први том који доноси податке о географији, хидрографији и астрономији и у оквиру којег су и географске карте, међу којима и оне које, у првом плану, представљају хидрографску мрежу.²⁶ Посебан значај овог дела лежи у податку да је настало на основу теренског истраживања његовог аутора, који је на простору северног Балкана, са мањим паузама, провео период Великог Бечког рата (1683–1699), као и време током повлачења граничне линије закључно са 1701. године, што се одразило и на квалитет његовог дела.²⁷

За упознавање токова Велике, Западне и Јужне Мораве од текста Марсиљијевог дела где је пажња, у складу са темом, углавном усмерена на Дунав и његову обалу, важнија је хидрографска карта која је ишла као прилог првог тома са насловом *Mapa Potamographica qua fluvii nominatiores fere omnes qui in Monarchia Hungariae ad Danubium sive immediate sive mediate confluent; Lacus item ac paludes idea generali representantur*. Ток Велике Мораве је приказан готово без грешке од настанка до ушћа. Посебно је занимљива прва тачна представа Језаве која је у том тренутку, али и све до 1897, била отока Велике Мораве, када је одвојена насипом. Ово је први тачан картографски приказ ове реке која на карти, додуше, није именована. Настанак Бугарске Мораве је такође тачно приказан спајањем две реке које нису именоване. Једино је њен доњи део тока померен ка истоку. Аутор је учртао и Топлицу, као леву притоку Јужне Мораве, и Нишаву као десну притоку. Први пут на једној карти имамо тачно учртан правац тока Западне Мораве. Најпре је учртана река која је означена само именом Морава која представља Голијску Моравицу. Та река се спаја са неименованом реком која тече из правца северозапада, а која несумњиво представља Скрапеж, и даљи ток те реке

17???. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kr II 346).

26 В. Михајловић, *На границама Балкана. Л. Ф. Марсиљи и римска баштина*, Београд, 2018, 97–99; L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico–mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus* I, Amstelodami, 1726.

27 Ј. Мрђић, *Дунав – скица за картографски портрет једне реке*, Дунавом од Бездана до Багрдана, Београд, 2012, 221; В. Михајловић, *нав. дело*, 46–61.

која настаје спајањем поменуте две реке означен је као Српска Морава. Као десна притока Српске Мораве, приказан је Ибар, са врло малим одступањима. Такође, ушће Рашке у Ибар је представљено готово без грешке северно од Новог Пазара.²⁸ Иако је на овој карти приказан мали број река на територији Србије, што је свакако последица размере, она има посебан значај за картографско приказивање трију Морава. Коначно, Западна Морава је први пут на карти приказана дуж свог стварног тока, што представља огроман напредак за картирање река на територији Србије, али исто тако и за убикацију насеља која су се налазила дуж ове реке. Марсиљи није учртвао насеља дуж ове реке, јер то није ни била тема географске карте, али тачно учртаним током ове реке пружио је важне податке будућим картографима. Управо, приликом израде ове карте, до потпуног израза, бар када је реч о простору северне Србије, дошао је значај теренског истраживања и доброг познавања територије, што свакако одликује Марсиљијево бављење истраживањем и картирањем овог простора.

Један од бољих картографских приказа тока три Мораве настао је 1738. године, али је карта објављена 1750. године. Ту карту урадио је Јохан Вајнгартен на француском језику под насловом *Theatre de la guerre dans le Royaume de Servie*. Реч је о карти са средњом размером (1:350.000), па су токови река могли бити детаљније и тачније приказани него на претходним картама. Хидрографија аустријске провинције Краљевине Србије се одваја у односу на све претходне карте. Ток Западне Мораве је на овој карти приказан неупоредиво тачније у односу на раније карте. Назив реке је исписан од изворишта Моравице до њеног спајања са Ђетињом. Река је именована као Српска или Мала Морава (*Servische oder Kleine Morava fl.*). Извориште Моравице је померено више ка западу него што се оно заиста налази. Река Српска Морава на карти код Пожеге прима воде Ђетиње (*Tittinga*) у коју се недалеко од њеног ушћа у Српску Мораву улива Скрапеж (*Scrabezia*). Први пут је на једној карти тачно приказан настанак Западне Мораве, спајањем Ђетиње, Моравице и Скрапежа, иако је аутор, према ономе што је приказао на карти, као и многи каснији аутори, сматрао да је Ђетиња, а тиме и Скрапеж, само притока Српске Мораве чији горњи ток је представљала, као што је већ наведено, река Моравица. Ток Западне Мораве од састава ове три реке до Сталаћа је приказан готово без грешке, са спуштањем тока реке у

28 L. F. Marsigli, *nav. delo*, prilog: *Mappa Potamographica qua fluvii nominatiores fere omnes qui in Monarchia Hungariae ad Danubium sive immediate sive mediate confluunt; Lacus item ac paludes idea generali representantur.*

правцу југоистока, од Чачка до Крушевца, а затим са скретањем тока ка североистоку, према Сталаћу. Уцртан је и велики број притока Западне Мораве са доста тачности, а међу рекама које се први пут јављају на картама је и река Каменица, лева притока Западне Мораве дуж које је аутор повукао границу Краљевине Србије на југоистоку, према Пожаревачком миру (1718). Ушће Ибра у Западну Мораву је уцртано тачно, али простор јужно од Западне Мораве картограф је лошије познавао тако да је као леву притоку Ибра уцртао једну велику неименовану реку, која свакако не постоји на том месту. У односу на ток Западне Мораве, ток Јужне Мораве заостаје у приказу. Аутор је ову реку означио као Велику Мораву. Уместо ка југу, река од Алексинца и даље држи правац ка истоку, са благим скретањем ка југоистоку до ушћа Нишаве. Од тог места река скреће ка југу, али је извориште ове реке погрешно убицирано код Цариброда, који је приказан источно од Ћустендила. Цео приказ горњег и средњег тока Јужне Мораве на карти није добро урађен. Код уцртавања Велике Мораве приметне су мање грешке код исцртавања притока, док је сам ток Велике Мораве уцртан готово без грешке, са великом прецизношћу, чак и код уцртавања серпентина.²⁹ На основу ове карте можемо закључити да се до средине 18. века знање о току Западне Мораве поправило, али то се углавном односи на аустријску картографију, мада су и даље аутори у наредном периоду Западну Мораву приказивали погрешно, посебно на картама Европске Турске, што ће показати и њихова анализа.

Сличан приказ тока Велике и Западне Мораве срећемо и на карти Угарског краљевства Јохана Кристофа Винклера из 1769. године где су приказане и суседне земље. Србија је приказана у границама које је обухватала провинција Краљевина Србија. Аутор је ток Западне Мораве готово у потпуности преузео са карте Јохана Вајнгартена. Називи река су на истим местима на обе карте, као и сама номенклатура. Исти случај је и са током Велике Мораве, док је Јужна Морава приказана само до Алексинца.³⁰ Оно што је важно код ове карте јесте да показује да

29 J. Weingarten, *Theatre de la guerre dans le Royaume de Serbie*, Vienne, 1750. (<https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/570/2619316528/>, 23. 1. 2021)

30 J. C. Winkler, *Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi In suos Comitatus cum Districtibus Jazygum er Cumanorum Banatus Temesiensis ejusque Districtuum nec non Regnorum Croatiae, Sclavoniae, Dalmatiae, Magni Principatus Transilvaniae, partis Bosniae, Serviae, Bulgariae er Walachiae dedicata Augustissimis Regnantibus Mariae Theresiae Imperatrici Reginae et Josepho II Romanorum Imperatori et Corregenti Promotore Excellentissimo Domino Generali Campi a Lacy. Ex accuratioribus Tabulis congregata et correctata Anno 1769*, Vie-

у немачкој картографији друге половине 18. века ток Западне Мораве картографи представљају тачно и да на картама немачке и аустријске картографије нису присутне веће грешке у представама хидрографије на простору који је обухватала Краљевина Србија. Управо постојање те провинције и боље упознавање аустријске картографије са том територијом имало је за резултат далеко тачније картографске представе тог простора, а тиме и тока Велике и Западне Мораве.

Део тока Западне и Велике Мораве био је предмет испитивања аустријских официра током припрема за последњи аустријско–турски рат, познат као Кочина крајина (1788–1791). Године 1784. са задатком картирања и упознавања на територију Србије упућена су тројица аустријских официра: Јосиф Митесер, Јован Перетић и Франц Ксавер Покорни.³¹ Сваки официр имао је задатак да прође кроз одређени део Србије и скицира тај простор. Тако се и један део тока Западне и Велике Мораве нашао на њиховом путу. Јосиф Митесер је прошао, између осталог, и током Западне Мораве од Чачка до Сталаћа и управо на његовој карти теренско истраживање је посебно дошло до изражаја, јер овај приказ тока Западне Мораве од Чачка до Сталаћа је најбоље урађени картографски приказ овог дела тока Западне Мораве до краја 18. века. Такође, прошао је и долином Велике Мораве, па је на карти приказао њен ток од Ћуприје до отоке Језаве.³² Скицирање простора од стране ових официра имало је за циљ, пре свега, да пружи важне информације аустријској војсци о природи терена пред предстојећи рат. Ове информације и карте су биле тајне и нису могле пружити информације картографима о простору ни о токовима река, што ће јасно показати анализа карата насталих за време рата.

Иако је на неколико географских карата током 18. века тачно уцртан ток Западне и Јужне Мораве, на картама које су настале током последњег аустријско–турског рата и даље срећемо погрешно уцртане правце ових река. Једна од тих карата је дело картографа Ф. Ј. Мера са насловом *Carte générale des limites entre les trois empires et leurs variations successives depuis l'année 1718 jusqu'à ce jour ou théâtre de la guerre présente*. На карти су уцртана два тока реке означене именом Морава и то паралелно од којих један иде током Јужне Мораве, а други оним

на, 1769. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/409/?list=eyJxdWVye-SI6ICJGT1JSPShodGkpIn0>, pristupljeno 23. 1. 2021)

31 Д. Пантелић, *Војно–географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год*, Београд, 1936, 1; С. Мишић, *нав. дело*, 46.

32 Д. Пантелић, *нав. дело*, прилог бр. III–1, III–2, III–3, III–4.

правцем где су картографи погрешно уцртавали ток Западне Мораве – преко Топлице. Током Западне Мораве представљени су Ћетиња која се улива у Ибар југоисточно од Чачка, док се Ибар улива у Мораву недалеко од Крушевца. Ток Велике Мораве најбоље одсликава ауторово непознавање хидрографије, јер он, иако приказан приближно тачно када је реч о његовом положају, на линији која означава ток нема представе серпентина, што говори да је аутор само приближно знао где се налази ток Велике Мораве. Ништа бољу хидрографску слику Западне Мораве не даје ни Максимилијан Шимек на карти која је као прилог ишла уз његово дело *Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama, vom Jahre 867 bis 1741*. Једина разлика у односу на Мера је што не приказује два паралелна тока Мораве јужно од Сталаћа, већ Велика Морава настаје спајањем Ибра и Јужне Мораве. Ибар, као и на појединим претходним картама, настаје спајањем Рашке и Ћетиње. Када је реч о току Велике Мораве, доњи део тока до ушћа је урађен прилично тачно, са серпентинама, док средњи и горњи део тока заостају у приказу, али су и они тачно убицирани.³³ Нешто бољу картографску слику три Мораве доноси Карл Шиц на карти *Kriegstheater oder Graenzkarte Oesterreichs, Russlands und der Turkey*. Западна и Јужна Морава означене су само као *Morava*, док Велика Морава није означена именом. Ток Западне, као и Јужне Мораве, прилично је тачно представљен.³⁴

Крајем 18. века може се приметити одређени напредак у приказивању Западне, Јужне и Велике Мораве на географским картама. Управо у овом веку је Западна Морава први пут тачно представљена правцем свог тока на једној географској карти. Иако се и даље на већем броју карата насталих током 18. века може срести погрешно уцртана Западна Морава, ипак тачан приказ почиње постепено да се уноси на географске карте током тог столећа, што ће бити предуслов за настанак тачнијих карата овог простора и боље представљање хидрографске мреже у првој половини 19. века.

Картографија Европске Турске у првој половини 19. века углавном се ослања на карте настале у претходном веку, те се често понављају

---

33 М. Schimek, *Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina (Rama) samt den angrenzen den Provinzen von Croatien, Slavonien, Temesvar, Servien, Albanien, Ragusa, und dem Venetianschen Dalmatien*, Wien, 1788. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53119623b>, pristupljeno 25. 1. 2021)

34 К. Schütz, *Kriegstheater oder Graenzkarte Oesterreichs, Russlands und der Turkey*, Wien, 1788. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kr II 395).

грешке у приказивању Западне и Јужне Мораве. Изузетак представљају карте настале на основу истраживања и снимања које су поједини картографи и научници спроводили на простору Балканског полуострва. На првој карти Европске Турске из 19. века, која је објављена 1801. године у Лондону од стране енглеског картографа Џона Карија, понављају се грешке са раније објављених географских карата. Уместо Западне Мораве, приказан је Ибар који настаје спајањем Ћетиње и Рашке. Извориште Јужне Мораве померено је ка истоку и река извире југозападно од Ћустендила. Ни ток Велике Мораве није најтачније приказан и у неким деловима, посебно горњим, померен ка истоку, што је такође грешка која се може срести на ранијим картама.³⁵ Још веће грешке у приказивању три Мораве направио је Конрад Манрет на карти *Charte von der Europæischen Turkey Kleinasien einem Theile Syriens und andern angränzenden Ländern* из 1804. године. На овој карти Ибар није уцртан, већ река означена као Морава тече са простора Метохије у правцу североистока, затим прима воде леве притоке, која није именом означена а која настаје спајањем Рашке и Ћетиње и која би највероватније требало да се односи на Ибар. Ова Морава се спаја са Јужном Моравом (такође именована само као Морава) а њено извориште је на карти уцртано јужно од Цариброда. Ток Велике Мораве је приказан тачније него на карти Џона Карија и у приказу тог тока нема већих грешака.³⁶

У 19. веку прву географску карту на ћириличном писму, што уједно представља и прву карту једног Србина као картографа из 19. века, урадио је Сава Текелија и издао 1805. године.³⁷ Међутим, Текелијина карта са насловом *Земљоображеніе Србске, Босне, Далмаціе, Дубровне,*

35 J. Cary, *A new map of Turkey in Europe, divided into its provinces*, London, 1801. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kr II 586).

36 C. Mannert, *Charte von der Europæischen Turkey Kleinasien einem Theile Syriens und andern angränzenden Ländern*, Nürnberg, 1804. (<https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/hd/content/pageview/2786481>, 27. 1. 2021)

37 Први Србин који се бавио картографијом био је Захарије Стефановић Орфелин који је карте одређених делова Русије објавио као прилог свом делу *Житіе и славныя дѣла государя императора Петра Великаго самодержца всероссійскаго : съ предположеніемъ краткой Географической и политической Исторіи о Россійскомъ царствѣ : нынѣ первѣе на Славенскомъ языкѣ списана и издана*, издатом 1772. године. Једина његова карта која приказује простор српских земаља објављена је као прилог делу Јована Рајића *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ* из 1794. године. (С. Радојчић, *Почетак нововековне српске картографије*, Гласник Српског географског друштва 77, бр. 2 (1997), 61; Н. Радошевић, *Захарије Стефановић Орфелин –*

Црнегоре и ограниченихъ Предѣлъ готово је у потпуности настала на основу карте Карла Шица из 1788. године *Neueste Karte der Koenigreiche Bosnien, Servien, Croatien und Slavonien Samt den angraenzenden Provinzen Temeswar, Dalmatien, Herzegowina, Ragusa, Steyermark, Kaernten, Krain, Friaul, Gradiska, und Istrien*, те тако преузима и хидрографску мрежу са те карте. На Текелијиној карти, као и код Шица, Ибар је приказан дуж дела тока Западне Мораве, док Западна Морава нигде није ни уцртана на карти. Делом њеног тока тече Ђетиња која се недалеко од места означеног као Ибар спаја са Рашком и чини реку Ибар, као што је случај и са ранијим картама. Никакве новине не доноси Текелија ни у приказу Јужне Мораве, чији је ток највећим делом погрешно представљен, а река није ни именована, за разлику од Шица који ју је обележио као Морава. Доста грешака има и у правцу тока Велике Мораве, док је њено ушће у Дунав тачно уцртано код Кулича.³⁸ Својом географском картом Сава Текелија није на било који начин унапредио приказ три Мораве на географским картама, али ни територија које је приказао. Њен највећи значај лежи у томе што је то прва карта овог простора исписана „с кирилови’ слова“, што је и био Текелијин циљ, како би сваки Србин могао да чита ту карту.³⁹

Године 1811. објављена је двојезична карта Европске Турске на француском и грчком језику чији је аутор био Гаetano Палма. Део карте урађен је на основу теренских истраживања, и то се пре свега односи на јадранску обалу и њену ближу унутрашњост, која је била у фокусу испитивања француских инжењера крајем прве деценије 19. века, а међу њима је био и наведени картограф. Међутим, простор Србије није могао бити захваћен тим истраживањем, пре свега због немирне ситуације у тој земљи, будући да је трајао Први српски устанак. Управо то се и одразило на картографску представу Србије, будући да је јадранска обала

српски картограф осамнаестог века, Гласник Српског географског друштва 56, бр. 2 (1976), 102–104.

38 Сава Текелија, *Земљоображеніе Србске, Босне, Далмаціе, Дубровне, Црнегоре и ограниченихъ Предѣлъ*. Беч, 1805. (Библиотека Матице Српске, Гк II 539); С. Shütz, *Neueste Karte der Koenigreiche Bosnien, Servien, Croatien und Slavonien Samt den angraenzenden Provinzen Temeswar, Dalmatien, Herzegowina, Ragusa, Steyermark, Kaernten, Krain, Friaul, Gradiska, und Istrien*, Vienna, 1788. (http://digitool.is.cuni.cz:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=798823.xml&dvs=1582228529104~522&locale=en_US&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=3&divType, 1. 2. 2021)

39 С. Текелија, *Описаније живота мога*, Београд, 1998, 129.

далеко боље приказана. Гаetano Палма на својој карти исправља грешке које срећемо на претходне две анализиране карте из 19. века, када је реч о приказу тока Западне Мораве. Аутор карте је ову реку именовao као Српска Морава и учртао је реке од којих она настаје, али их није именовao. Ни њихове токове, са изузетком Скрапежа, није најбоље приказао. Иако је ток Западне Мораве учртан приближно на тачном месту, картограф не доноси веран приказ правца тока, будући да нема приказа постепеног спуштања тока у правцу југоистока, од Чачка ка Крушевцу, као ни промене тока код Крушевца. На основу карте стиче се погрешан утисак да је ток Западне Мораве ишао готово у правцу запад–исток, од Пожеге до Сталаћа. Код притока ове реке направљене су велике грешке, посебно када је реч о току Ибра, који се из правца југозапада улива у Западну Мораву. У приказивању Јужне и Велике Мораве нема већег напретка у односу на раније карте.⁴⁰ Из овога можемо закључити да Палми простор Србије није био довољно познат, али је ток Западне Мораве представио боље у односу на сличне карте из тог периода. Генерално, француска картографија простор Србије и даље ка истоку Балканског полуострва је познавала само у основама, будући да на том простору нису вршили никаква истраживања у том периоду. Тај простор су углавном представљали на основу ранијих карата, док су нове податке доносили за простор шире унутрашњости јадранске обале који је био у центру њихових истраживања.

Оног тренутка кад је Франц Адриан Ридл 1810. године издао *Charte von Servien, Bosnien und dem Grossten Theile von Illyrien*, ток Западне Мораве добио је своју најтачнију представу на једној географској карти у односу на све претходне. Аутор је детаљну пажњу посветио правцу тока, као и серепентинама дуж целог тока. Река је означена као Српска Морава. Управо на овој карти је до потпуног изражаја дошла тачно постављена хидрографска мрежа као предуслов за тачну убијацију насеља дуж речних долина. Сва насеља која леже дуж тока Западне Мораве су тачно убицирана. Иста ситуација је и са током Велике Мораве, који је такође представљен врло прецизно. Такође, на карти је тачно учртана и Језава као лева отока Велике Мораве. Када је реч о Јужној (Бугарској) Морави, приказан је део тока од ушћа Нишаве, с тим што је Ниш померен ка северу тако да део тока Јужне Мораве од Ниша

---

40 G. Palma, *Carte de la plus Grande Partie de la Turquie d'Europe / Χάρτης τῆς Ευρωπαϊκῆς Τουρκίας Πάλαι μὲν Ελλάδος*, Trieste, 1811. (<https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCF0003494089>, 3. 2. 2021)

до Алексинца има погрешно уцртан правац.⁴¹ Сличне картографске представе три Мораве срећемо и на картама Европе од Ивана Даниелова и Александра Конрада без већег напретка, с тим што је на њиховим картама приказан цео ток Јужне Мораве.⁴²

На једној од првих хидрографских карата Европе из 1816. године, коју је урадио Сориот д' Ост, приказане су три Мораве и с обзиром на то да је размера карте ситна (1: 4.200.000), тачнији приказ се није могао ни очекивати. Оно што је занимљиво на овој карти, јесте то да на њој први пут срећемо уписан назив Западна Морава (*West Morava*), међутим, тај назив неће ући у ширу употребу до краја 19. века.⁴³

На самом крају друге деценије 19. века појавило се дело које је доносило географски опис Србије са картом у прилогу. Реч је о спису Адама вон Вајнгартена које је под насловом *Über Serbien* објављено у *Österreichische militärische Zeitschrift* 1820. године. У свом делу Вајнгартен доноси информације о старим и новим границама Србије, податке о српској прошлости, али и важне географске податке о рељефу и хидрографији. На основу Вајнгартеновог описа видимо да он није правио разлику између Велике и Западне Мораве, јер наводи да Морава извире између Василијине воде и планине Столац⁴⁴ и даље описује њен ток наводећи да се недалеко од Крушевца спаја са Бугарском Моравом и тече ка Дунаву. Такође, овој тврдњи иде у прилог и чињеница да у свом тексту Вајнгартен Ибар означава као *Српску* или *Малу Мораву*.⁴⁵ На месту где говори о Српској Морави, односно о Ибру, након погрешних података о изворишту те реке наводи да се она код Карановца улива у Велику Мораву, што је још један доказ да је он Мораву од њеног настанка

41 F. A. Riedl, *Charte von Servien, Bosnien und dem Grostten Theile von Illyrien*, Wien – Pesth, 1810. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22050/view/?pg=3&bbox=497%2C-8663%2C11472%2C136>, 2.2.2021)

42 I. Danielow, *Das Osmanische Reich in Europa / L' Empire Ottoman en Europe*, Wienne, 1815. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21870/view/?pg=0&bbox=1097%2C-3430%2C3404%2C-1581>, 3. 2. 2021); A. Konrad, *Carte de la Turquie d' Europe (nouvellement dressée et defsinée)*, Vienne, 1816. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21872/view/?pg=3&bbox=-268%2C-7368%2C9496%2C31>, 3. 2. 2021)

43 S. Host, *Carte générale orographique et hydrographique de l' Europe*, Veinne, 1816. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21185/view/?pg=3&bbox=-1400%2C-6554%2C9550%2C-95>, 4. 2. 2021).

44 Василијина вода представља највиши врх планине Јавор, док Столац представља један од врхова планине Голије.

45 A. Weingarten, *Über Serbien*, *Österreichische militärische Zeitschrift* 1 (1820), 87–89.

до ушћа у Дунав сматрао као једну реку.⁴⁶ О настанку Јужне Мораве наводи погрешан податак да она извире из Шар–планине.⁴⁷ Детаљно је описао ток Мораве, под којом је подразумевао данашњу Западу и Велику, наводећи њихове притоке, али и податке о ширини речног корита, као и о дубини, што су највероватније први подаци о дубинама ове реке у неком географском спису.⁴⁸ Оно што је навео у тексту, Вајнгартен је приказао и на карти која је ишла уз прилог овом спису, с тим што реку Ибар није именовано на карти.⁴⁹ Вајнгартенов спис појавио се и на српском језику две године касније, 1822. године, а тај превод урадио је Стефан Милошевић и издао у Будиму. Овај српски превод, иако Радојчић истиче да Милошевићево знање српског језика није било на завидном нивоу,⁵⁰ ван сваке сумње је Србима на простору Аустријског царства пружио информације о географији Србији, а уједно представља и први детаљнији географски опис Србије на српском језику.⁵¹

Овај Вајнгартенов спис јасно показује да су картографи и географи имали одређене информације о току Велике, Западне и Јужне Мораве који су за највећи део тока биле тачне, али још увек те информације нису биле потпуне. Сам Вајнгартен је боље познавао северни део Србије, будући да су управо ова његова сазнања о Србији делом била заснована на снимањима која су током 1814. године вршена на простору Јужне Угарске, а управо их је Вангартен проширио и на северни део Србије.⁵² Највеће празнине постојале су у самом настанку тих река, односно нису имали знање о њиховим извориштима, а и мешали су имена одређених река. Неке од ових грешака, као што је случај са тачном убикацијом из-

---

46 Isto, 88.

47 Isto, 89.

48 Isto, 88.

49 Ову карту објавио је и Н. Радојчић као прилог свом делу *Географско знање о Србији почетком 19. века*, Београд, 1932.

50 Радојчић 1932, 42–43.

51 Прве географске информације о Србији у једном географском уџбенику на српском језику потичу из 1804. године када је Павле Соларић у Венецији објавио *Ново грађданско землеописаніе*, праћено атласом. Информације које су наведене о Србији су веома скромне, свега на једној страници. Од река на територији Србије помиње само Српску Мораву за коју наводи да се улива у Дунав. (П. Соларић, *Ново грађданско землеописаніе I–II*, Венеција, 1804, 468).

52 Н. Радојчић, *нав. дело*, 33–34.

воришта Биначке Мораве, неће бити исправљене све до 80-их година 19. века.⁵³

Током треће деценије 19. века изашло је неколико значајних карата Европске Турске, међу којима се посебно истичу Лапијеова карта из 1822. и карта Франца вон Вајса из 1829. године.

Карта из 1822. године дело је француског картографа Пијера Лапијеа и приказивала је простор Европске Турске на 15 листова, са размером 1:800.000. Када је реч о току Западне Мораве, он је прилично тачно урађен. Река Голијска Моравица је означена као Морава и њен правац тока је тачно представљен, као и спајање са водама Ђетиње и Скрапежа. Нема већих грешака ни у приказу даљег тока Западне Мораве. Оно што посебно издваја ову карту у односу на претходне, јесте тачно приказан настанак Јужне Мораве. Први пут на једној географској карти настанак Јужне Мораве уцртан је југозападно од Врање и то спајањем две реке које су означене именом. Леви крак је означен као Морава, што се свакако односи на Биначку Мораву, док је десни уцртан и обележен као Моравица. Остатак тока Јужне Мораве је приказан тачно, са изузетком доњег дела тока, од Алексинца до Сталаћа. Тај део тока је искривљен, тако да ток од Алексинца иде у правцу запада ка Сталаћу. Ток Велике Мораве је урађен са мањим грешкама. Тако је ток код Ћуприје померен ка истоку, а такође и Ћуприја има погрешну географску дужину. Доњи део тока и ушће су тачно приказани.⁵⁴

Карта Франца фон Вајса из 1829. године, објављена у Бечу на 21 листу, са насловом *Geographische Karte des Osmanischen Reiches in Europa, nebst einem Theil, von Anatolioen* представљала је једну од најбољих картографских достигнућа у приказима Европске Турске до објављивања карте истог простора од Хајнриха Киперта 1853. године. У односу на друге елементе ове карте, хидрографија представља њену слабију страну, што је приметио и Ами Буе у свом делу о Европској Турској.⁵⁵ Ток Западне и Велике Мораве Вајс је приказао готово идентично као и Лапије на карти из 1822. Међутим, за разлику од Лапијеа, Вајс прави грешку у приказу тока Јужне Мораве коју је означио као Источна или Бугарска Морава. Ток Јужне Мораве иде током Биначке Мораве ка

53 И. С. Јастребов, *Нешто о Горњој Морави*, Подаци за историју српске цркве и народа, Београд, 2020, 287–289.

54 P. Lapie, *Carte générale de la Turquie d'Europe en XV feuilles*, Paris, 1822. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21875/view/?pg=0&bbox=-801%2C-4629%2C6943%2C-61,5.2.2021>)

55 A. Boué, *La Turquie d'Europe IV*, Paris, 1840, 478.

северу, затим између Медвеђе и Новог Брда и даље до нешто источније од Куршумлије где се спаја са Топлицом и даље наставља свој ток ка северозападу до Ниша, који је померен погрешно ка северу. Након спајања са Нишавом наставља свој ток у правцу северозапада до Сталаћа. Правцем који би требало да буде учртана Јужна Морава, аутор је учртао реку коју је означио именованом *Tempesca*. Сам назив ове реке упућује да је реч о Темској реци или Темштици. Међутим, правац који ова река заузима на карти не одговара правцу тока те реке. У прилог тврдњи да је реч о реци Темштици иде и приказ насеља на овој географској карти које је означено именованом *Tempesca*, дакле исто као и река, додуше на погрешном месту. И данас постоји село Темска на простору источне Србије, источније од Завојског језера. Дакле, Вајс је на карти, када је реч о току Јужне Мораве, тачно учртао само доњи део тока.⁵⁶ Ове грешке које су присутне у приказивању хидрографије не умањују значај ове географске карте, која је на најбољи могући начин до тада представила простор Европске Турске, те тако омогућила њено боље географско упознавање.

Исте године појавила се и карта Франца Фрида на којој је простор Србије, Босне, Црне Горе, Турске, Хрватске и Херцеговине био у центру пажње. У односу на претходну карту из исте године, ова карта доноси далеко тачнији приказ тока Јужне Мораве, од њеног настанка па до Алексинца, и на том потезу готово да нема грешака у учртавању. Доњи део тока Јужне Мораве је искривљен и код Алексинца померен ка северу, тако да нема правац који би требало да има, ка северозападу, већ ка западу. Такође, нема већих грешака ни у приказивању Западне и Велике Мораве.⁵⁷ Управо карте на којима је у нешто крупнијој размери приказиван одређен простор биле су важне за ширење географских информација и њихово тачно представљање, јер размера тих карата је омогућавала детаљније и тачније приказивање, бар оних делова који су били познати картографу.

Током четврте деценије 19. века није било значајнијих карата Европске Турске, као ни Србије, које би у крупнијој размери приказивале наведени простор, али и доносиле боље представе Велике, Западне и Јужне Мораве. Посебан значај у разумевању тока Велике, Западне и Јуж-

---

56 F. von Weiss, *Carte der Europæischen Turkey nebst einem Theile von Kleinasien*, Wien, 1829. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kr II 57/1).

57 F. Fried, *Karte von Servien, Bosnien, Türkisch Croatien der Herzegovina und dem Lande der Montenegriner*, Wien, 1829. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kr II 1/99).

не Мораве, њихових карактеристика, праваца, као и самог именовања тих река, дао је француски научник Ами Буе, који је са једним геологом, ботаничарем и зоологом кренуо у истраживање најмање познатих делова Европске Турске. Кроз Србију Ами Буе је пролазио приликом сва три путовања – 1836, 1837. и 1838. године. Научне резултате са својих путовања скупио је у делу које је 1840. објавио у Паризу *La Turquie d'Europe* у 4 тома. Та монографија доноси обиље до тада непознатих података из географије, историје, статистике, етнологије, политике. За нашу тему су најзначајнији подаци које доноси о хидрографији, односно опис Велике, Српске и Бугарске Мораве.⁵⁸

На самом почетку излагања о ове три реке, Ами Буе наводи њихова имена – Велика, Српска и Бугарска Морава. У наставку даје детаљан опис њиховог тока, набрајајући многа места кроз које те реке протичу, са њиховим притокама. Неретко наводи и ширине токова на појединим местима, као и кланце кроз које реке протичу, као што је случај са Западном Моравом. Важне информације доноси и о току Јужне Мораве који је на ранијим картама врло ретко тачно представљан. Он пише да ова река настаје од неколико река и у наставку наводи, као и за претходне две реке, места кроз која протиче и дужине тока. Ово Буеово казивање је врло значајно, јер је донео нове податке о изворима и настанцима Српске и Бугарске Мораве, али исто тако и исправио неке грешке које су се до тог времена задржавале на картама. Посебно је значајно то што је ово Буеово дело пратила и једна геолошка карта на којој је приказао оно што је писао о овом делу Европске Турске. На карти је од изворишта реке Моравице именован Српску Мораву, онако како је у тексту и писао. Исто тако, Бугарска Морава настаје од реке Моравице, која је означена именованом, и друге именоване неозначене реке, али свакако представља Биначку Мораву.⁵⁹ На Буеовој етнографској карти Европске Турске из 1847. године *Etnographische Karte des Osmanischen Reichs europäischen Theils und von Griechenland*, која је објављена као део атласа Хајнриха Бергхауса 1849. године, срећемо врло јасан и тачан приказ тока све три Мораве. По први пут на једној карти ток Велике Мораве је означен тим именованом. Западна Морава је такође тако именована, што је пре тога

58 A. Boué, *La Turquie d'Europe* I, Paris, 1840, 134–137.

59 Isti, *Carte de la Turquie d'Europe*, Paris, 1840. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53088003s,6.2.2021>)

урађено једино на карти из 1816. године, док је за Јужну Мораву остао назив Источна Морава.⁶⁰

Издавање српских географских карата током пете деценије 19. века свакако је имало свој утицај на тачно представљање, како три Мораве тако и целе територије Србије на географским картама. Издавања карте Србије једног од најпознатијих картографа друге половине 19. века, Хајнриха Киперта, из 1849. године, која је рађена углавном на основу карте Кнежевине Србије Јована Бугарског из 1845,⁶¹ донело је европској картографији доста прецизно уцртане токове Велике и Српске Мораве, како је означено на карти, и доњег дела тока Бугарске Мораве.⁶² Токове све три Мораве врло прецизно представио је Хајнрих Киперт на својој карти Европске Турске из 1853. године и тиме су нестале заблуде које су биле присутне на ранијим картама приликом представљања Велике, Западне и Јужне Мораве. Посебно је важно нагласити да је ова карта била једна од најбољих и најутицајнијих карата Европске Турске у наредном периоду.⁶³

На основу анализираних карата насталих у периоду новог века, може се приметити да је картирање Велике, Западне и Јужне Мораве у овом временском опсегу прошло кроз три фазе. Прва фазу чини потпуно одсуство приказа Западне Мораве на географским картама и представљање реке Ибар доњим делом тока Западне Мораве. Такође, у овој фази, према уверењу картографа, ток Велике Мораве настајао је спајањем вода Ибра и Јужне Мораве. Током овог периода токови Велике и Јужне Мораве се јављају на географским картама, али су често уцртани погрешним правцем, посебно када је реч о току Јужне Мораве. Друга фаза почиње оног тренутка када је ток Западне Мораве бар приближно тачно уцртан на једној географској карти почетком 18. века. Од тог периода ретке су географске карте на којима своје место није нашла Западна Морава, али су и даље картографи, често потпуно погрешно, приказивали правац тока ове реке. Током овог периода информације о положају и току Велике Мораве су постале доста јасније, те се све више срећу тачне

60 Isti, *Etnographische Karte des Osmanischen Reichs europäischen Theils und von Griechenland*, Wien 1847. (<https://searchworks.stanford.edu/view/qb118sx0503>, 6. 2. 2021).

61 Ж. Илић, *Јован Бугарски и Карта Књажевства Србије*, Српске студије 10 (2019), 38.

62 H. Kiepert, *Serbien*, Wiemar, 1849. (Biblioteka Matice srpske, Gk II 363).

63 Isti, *General-karte von der Europäischen Türkei*, Berlin, 1853. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kr III 1039).

представе тока ове реке. Када је реч о Јужној Морави, грешке које су прављене у претходној фази постепено нестају са географских карата, али и даље велика непознаница остаје место и начин настанка ове реке. Трећа фаза наступила је оног тренутка када су се током првих деценија 19. века појавиле географске карте крупнијег размера које су донеле тачне представе тока све три реке. Врхунац ове фазе, који је у највећој мери отклонио све грешке из претходног периода, наступио је онда када су карте почели да израђују картографи на основу информација до којих су дошли приликом теренских истраживања.

The Great Morava, the West Morava and the South Morava on Geographical Maps from 16th to Mid-19th Century

Summary

The depictions of the Great, the West and the South Morava (Velika, Zapadna and Južna Morava) on geographical maps from the 16th to the mid-19th century went through a three and a half centuries long journey from complete lack or partial knowledge of their flows, and, in some cases, even their presence, to an accurate and precise cartographic representation, to the extent allowed by the development of cartography until the end of the 19th century. The worst mistakes were made in the presentation of the flow of the West Morava and the upper part of the flow of the South Morava. The West Morava did not appear on geographical maps until the beginning of the 18th century. The part of the lower course of this river was designated by some authors as the lower course of the river Ibar. Owing to Luigi Ferdinando Marsili, the West Morava was finally almost accurately represented on geographical maps. However, some errors in the presentation of its course were to be repeated up until mid-19th century. Unlike the West Morava, considerably more was known about the course of South Morava from the beginning of the analyzed period. There were, however, some serious errors in presentation of this river – wrong direction of flow, mistakenly shown tributaries, wrong ubication of the place names. The biggest mistake made in

the presentation of the flow of the South Morava was its source, which was very often moved to the east, as well as the entire upper part of the flow. On the other hand, cartographers knew the lower part of the course of the river notably better. However, these representations, especially representations of the direction of the flow, remained quite inaccurate until the end of the 18th century. As from the beginning of the analyzed period, cartographic representations of the Great Morava had always been considerably more accurate than the courses of the other two Moravas. The main reason was that its position and proximity to the Danube river in the north of the Balkan Peninsula was better known to the cartographers. In addition, the Tsarigrad Road ran along its course and numerous travelogues also provided information about it. On the other hand, the more cartographers descended south of the Danube and the Sava in their cartographic representations, towards the interior of the Balkans, the information were vaguer and the hydrographic representations were worse. At the times when the European researchers became more interested in the area south of the Danube and the Sava, the presentation of hydrography on geographical maps gradually improved, including the flows of the West and South Morava. Eventually, Heinrich Kiepert, with his map of Serbia from 1849 and the map of European Turkey from 1853, was first to offer the 19th European cartography an accurate representation of these three rivers, almost without major errors.